

A DIALEKTIKUS ÉS A FORMÁLIS LOGIKÁRÓL

ROZSNYAI ERVIN

Bevezetés, amelyben a szerző
megindokolja szerénytelen vállalkozását, és elnézést kér

A dialektikáról hosszas viták folytak a marxista irodalomban, főleg az ismert lenini gondolatok értelmezése körül. Lenin megállapította, hogy a „dialektika”, a „logika” és az „ismeretelmélet” fogalmának jelölésére nem kell három szó, s hogy a logika nem a gondolkodás külső formáiról, hanem minden anyagi és szellemi dolognak, a világ egész konkrét tartalmának és megismerésének fejlődéstörvényeiről szóló tan.¹

A szovjet filozófia hű maradt ehhez a lényegében Engelstől származó eszméhez. A logika – írja Iljenkov – „módszeres elméleti ábrázolása *mind* a természet, *mind* a társadalom, *mind* a gondolkodás egyetemes fejlődési skémáinak, formáinak és törvényeinek”, „azoknak az általános formáknak és törvényszerűségeknek a tudománya, amelyeknek keretében mind az objektív, mind a szubjektív folyamatok végbemennek”.² Kopnyin rámutat, hogy a dialektikának ez az átfogó jellege, a dialektika, a logika és az ismeretelmélet egybeesése a gondolkodás és a lét tartalmi egybeesésén alapul.³

Azt hiszem, a felsorolt nézetek helyesen fogják fel a dialektika lényegét. Úgy tűnik azonban, hogy a helyes megoldásokat néhol következetlenség, pontatlanság, egyoldalúság gyengíti. „A logika tárgyát *a szubjektív tevékenység objektív törvényei* alkotják” – jelenti ki például Iljenkov,⁴ szem elől tévesztve, hogy meghatározása éppoly jól illik, mondjuk, a pedagógiára is, mint a logikára. Ez persze inkább csak figyelmetlenség, nem mélyreható elméleti zavar. Súlyosabb a hiba, ha magát az alapgondolatot kompromittálja, ahogyan Kopnyin esetében történik. Kopnyin alapgondolata az adott kérdésben az, hogy „a dialektikus materializmus a gondolkodás és a lét törvényeinek azonosságából indul ki”, és éppen azért válik „a tárgy objektív természetének feltárására törekvő gondolati mozgás módszerévé”, mert „feltárja a dolgok és folyamatok mozgástörvényeit”.⁵ Ez kétségkívül így van. De a folytatás már kevésbé meggyőző. „Az ‚ontológiai’ és a ‚logikai’ törvények között az az egyedüli különbség – állítja Kopnyin –, hogy ezek a törvények a természetben és egyelőre még jórészt a társadalomban is spontán módon, a külső szükségszerűség formájában valósulnak meg... a gondolkodó ember viszont képes tudatosan, e törvényekkel összhangban, vagyis szabadon cselekedni.”⁶

¹ Vö. LÖM 29, Bp. 1972, 276., 76. o.

² E. Iljenkov: *A dialektikus logika*. Történeti és elméleti vázlatok. Bp. 1977, 244., 247. o.

³ Vö. P. Kopnyin: *Dialektika, logika, tudomány*. Bp. 1974, 47. o.

⁴ E. Iljenkov, i. m. 228. o.

⁵ P. Kopnyin, i. m., 57., 48. o.

⁶ Uo. 81. o.

Hogy is van ez? A logikai és az ontológiai törvények között valóban nem volna más különbség, mint hogy az előbbiek tudatosak, az utóbbiak ösztönösek? A társadalmi törvények tehát, mihelyt felismert és tudatosan alkalmazott összefüggésekké lesznek, ontológiai törvényekből – amelyek a *lét* és nem a *tudat* kötelékébe tartoznak – haladéktalanul átlényegülnek logikaiakká? A felismert valóság nem tárgyi valóság többé, hanem logikai? Kopnyin joggal jegyzi meg, hogy „valamennyi gondolkodási törvény az objektív világ *visszatükrözött* törvénye”;⁷ márpedig a visszatükrözés egyrészt nem szünteti meg a tükrözöttnek a tudattól független, tárgyi jellegét, másrészt nem ruházza fel az eszmei tükröképet az anyagi törvények működési módjával. A gondolkodás nemcsak azonos a léttel, hanem különbözik is tőle, mint tükröző a tükrözötttől; önálló minőség, az anyag *sajátságos* mozgásformája, amelynek éppúgy megvannak a maga *sajátságos, különös, az egyetemes összefüggéseknél szűkebb érvényű* törvényei, mint a biológiai vagy a fizikai mozgásformának. Ez egyúttal annyit jelent, hogy *a logika, a dialektika és az ismeretelmélet azonos is egymással, meg nem is, hogy nem kell rájuk három szó, de olykor mégiscsak kell.*

A dialektika *csak akkor lehet azonos az ismeretelmélettel, ha nem azonos vele.* Tegyük fel az ellenkezőjét, a dialektika és az ismeretelmélet *abszolút azonosságát*, minden különbség nélkül. Ebben az esetben a dialektika nem öleli fel az objektív valóság – a természet és a társadalom – törvényeit, pusztán a megismerés törvényeire korlátozódik, ezek tehát *abszolút különbözőek* lesznek az objektív valóság törvényeitől. Így azonban a tudatnak semmi köze a léthez: a megismerés lehetetlenné válik, és vele együtt megszűnik a dialektika. Ugyanilyen következménnyel jár a dialektikának a társadalomra való korlátozása is, amelyet mindig azzal indokolnak, hogy tudatos tevékenység nélkül dialektika nincsen. Az effajta korlátozás logikailag ellentmond önmagának; *a dialektika vagy egyetemes, vagy semmi.* Egyetemessége különbözteti meg saját különös formáitól, a megismerésnek az ismeretelméletben tükröződő törvényeitől.

A társadalmi törvények szintén az egyetemes dialektika különös formái. A legátfogóbbak közülük – a társadalmi lét és a társadalmi tudat, az alap és a felépítmény kapcsolatának törvényei – közvetlenül határozzák meg az emberi megismerés folyamatát és történelmi fejlődését. A megismerés ily módon nemcsak az objektív valóság egyetemes dialektikus törvényeit követi, hanem a társadalomnak mint különös anyagmozgásnak az általános törvényeit is. A tudományos ismeretelmélet ennyiben a történelmi materializmussal is egybeesik, nem csupán a materialista dialektikával általában. Törvényei összefonódnak a történelmi materializmus legáltalánosabb törvényeivel, noha az ismeretelmélet nem azonos a történelmi materializmussal, és egyikük sem azonos a dialektikus materializmussal. Ha tehát a marxista elemzés elfogadja az „ismeretelmélet = logika = materialista dialektika” képletet, akkor meg kell keresnie az egyenlőségi jelek mögötti egyenlőtlenségeket, és figyelembe kell vennie a történelmi materializmus ismeretelméleti-logikai funkcióját. Úgy vélem, csak ilyen alapon tisztázható az összefüggés a filozófiai elmélet és a dialektikus módszer, valamint a logika és a tudományos – marxista – filozófia között; csak így érthető meg továbbá, hogy Engels – akit nagy divat pozitivistának, kontárnak vagy éppenséggel tudatlan fajankónak feltüntetni – mennyire Marx eszméivel egyező, mély gondolatnak adott hangot, amikor megjósolta „a filozófia megszűnését”.

⁷Uo. 48. o. (Az én kiemelésem – R. E.)

Az elmélet és a módszer kapcsolatának témája elválaszthatatlan a marxi és a hegeli dialektika viszonyának kérdéséről. Della Volpe iskolája abszolút határvonalat húz Marx és Hegel közé. Valóban: ha a módszer – a dialektika – szerves egységben van az elmélettel, akkor logikusnak látszik az az elképzelés, hogy a materialista és az idealista dialektikát semmilyen szál nem fűzi egymáshoz. Marx azonban az ellentét mellett a folytonosságot is kiemelte Hegel dialektikája és az övé között, sőt, *A tőke* felépítésében „csakazértis” a hegeli *Logika* szerkesztési elveit alkalmazta, tüntetőleg kidomoborítva, hogy nem hajlandó Hegelt „döglött kutyaként” kezelni. És ami még fontosabb: túl ezeken a külsőségeken, igazán nem nehéz észrevenni a marxi dialektika lényegbevágó egyezéseit a hegelivel. Mindez fölveti a kérdést: hogyan értelmezendő a módszer és az elmélet szerves egysége, ha a módszer ellentétes tartalmú elméletekkel párosulhat? Vagy megfordítva: hogyan lehet a módszert átültetni az idealizmusból a materializmusba, ha összenőtt az elmélettel, és nem valami külső hozzá képest?

A felsorolt problémák csak egy jelentéktelen töredékét teszik ki a dialektika lezáratlan kérdéseinek, amelyek – különösen, ha alapvető fontosságúak – szükségképpen új meg új megoldási kísérletekre ösztönöznek. E sorok írója nem annyira elbizakodott, hogy saját kísérletét végső megoldásnak tekintse. Már csak azért sem, mert olyan területre is kénytelen volt bemerészkedni, ahol teljesen járatlan és illetéktelen: a formális logika területére.

A formális logika művelői rendszeresen foglalkoznak a dialektikus és a logikai ellentmondás viszonyával. Megállapítják, hogy a kettő feltételezi, nem pedig kizárja egymást: a dolgok ellentmondásosak, a gondolkodásnak viszont ellentmondásmentesnek kell lennie, különben nem képes a cselekvés célszerű irányítására. A marxista magyarázat többnyire megáll ezen a ponton, holott egyáltalán nem volna érdektelen megvizsgálni azt, ami szintiszta evidenciának tűnik: hogy tudniillik *miért csak az ellentmondásmentes gondolkodás irányíthatja a cselekvést. Az ok feltehetően a tárgyi valóság természetében keresendő.* A tárgyi valóság azonban *ellentmondásos* természetű. Miért kell hát a gondolkodásnak ellentmondásmentesnek lennie? És ha annak kell lennie, akkor mit értsünk a gondolkodás és a lét törvényeinek azonosságán, amely nélkül lehetetlen a megismerés?

Az ellentmondásmentesség követelménye logikai alaptörvény. Kérdés, hogy mi alapozza meg magukat az alapokat, mire támaszkodnak a formális logika törvényei. „Azt mondják, ha az alap igaznak bizonyul, például empirikusan igaznak, akkor a következtetés vagy kijelentés-kalkulus vaslogikája szavatolja a konklúzió igazságát – írja V. Sz. Bibler. – De hát ebben az esetben, ugyebár, a következtetés mozgását kell fogalmilag megalapozni, és a bizonyíték logikumának valamilyen logikailag megalapozott alapon kell nyugodnia. És így tovább a végtelenségig.” Az elméleti megalapozás a rossz végtelenbe fut, mivel „hirtelen megszakad az adott elmélet kialakulásának valamelyik pontján” – szögezi le a szovjet szerző, és Gödel tételére hivatkozik,⁸ amelynek értelmében – durván szólva – minden konzisztens rendszer tartalmaz magának a rendszernek az eszközeivel be nem bizonyítható igazságot.

A szokásos marxista értelmezés szerint Gödel tétele a megismerési folyamat állandó, végtelen haladásának történelmi tényét fejezi ki, és a polgári véleményekkel ellentétben,

⁸ V. Sz. Bibler: *Mislenyje kak tvorcsesz tvo*. Moszkva 1975, 16., 13. o.

semmiképpen sem tekinthető az agnoszticizmus matematikai bizonyításának. Ez nyilván igaz. De a megismerés végtelen progresszusa nem jelentheti a megalapozás végtelen regresszusát, különben az agnoszticizmus elkerülhetetlen. *Nincs elmélet, amely megalapozhatná önmagát*, és ha történetesen egy másik elméleten alapul, majd ez megint egy másikon, a sor nem mehet a végtelenségig. Valahol meg kell állni, a regresszusnak valahol le kell zárulnia. Le is zárja valami, mégpedig nem egy újabb elmélet, hanem *maga a valóság*.

A logika is a valóságban gyökerezik, törvényei és kategóriái összhangban vannak a tárgyi világ általános összefüggéseivel. Ezt az összhangot ábrázolta Hegel a lét és a logika azonosságának eszméjében, amelynek racionális magját Feuerbach, az eszme bírálója is elfogadja. „Az úgynevezett *logikai* ítélet- és következtetésformák . . . nem *őseredeti* észviszonyok – írja Feuerbach. – *Felteszik* az általánosság, különösség, egység, az egész és a rész, a szükségszerűség, az alap és a következmény metafizikai (értsd: ontológiai – R. E.) fogalmait; csak ezek által a fogalmak által gondoljuk őket; tehát feltételezett, leszármaztatott, nem eredeti gondolatformák. Csak a metafizikai viszonyok logikai viszonyok – csak a metafizika mint a kategóriák tudománya az igaz, *ezoterikus* logika –, ez Hegel mély gondolata.”⁹ A gondolatot Lenin folytatja, rámutatva arra, hogy a tárgyi összefüggések a társadalmi gyakorlat közvetítésével vésődtek logikai kategóriákként a tudatba. A logika tehát tapasztalati eredetű, de a tapasztalatot nem az érzéki adatok passzív befogadásaként kell felfognunk, mint az empirizmus teszi, hanem a valóság aktív átalakításában szerzett, gyakorlatilag ellenőrzött tudásként.

Feuerbach megfordította az azonosság két tagjának hegeli viszonyát: a logika másodlagos, származékos a léthez képest. Ebben minden materialista egyetért. A marxisták abban is egyetértenek, hogy a másodlagosság egyaránt vonatkozik a dialektikus és a formális logikára, tehát mind a kettőnek megvan a tárgyi, *ontológiai* alapja. A két logika összefüggéseinek és választóvonalainak meghatározásához nélkülözhetetlen az ontológiai alapok összehasonlítása. A dialektikus logika ontológiai alapja az *objektív dialektika*, a dolgok *objektív logikája*. Ennyit nem nehéz kisütni (az objektív dialektika és a dialektikus logika konkrét összefüggésének értelmezése már keményebb dió). A formális logikával azonban bonyolultabb a helyzet. Dialektikájuk éppúgy van a dolgoknak is, mint a gondolatoknak, de formális logikájuk nincsen. Az objektív logika sohasem formális, a formális logika pedig *csak* a gondolkodás logikája, sohasem a dolgoké. A dialektikus logika közvetlenül a dolgokra irányul, a formális logika viszont – az ellentmondásmentes gondolkodás tudománya – a gondolatokra. Ontológiai alapjait ennél fogva *nem tárgyában kell keresni, hanem tárgyának, az ellentmondásmentes gondolkodás törvényeinek tárgyi alapjaiban*.

A formális logika ontológiai alapjai mindmáig tisztázatlanok. Ezért a fogyatékosáért nem maga a logika felelős, amely ugyanolyan szaktudomány, mint a matematika vagy a fogpótlástan, hanem a filozófia. Történelmileg a formális logika jórészt az idealista filozófia kereteiben fejlődött, olyan gondolkodók munkája révén, mint Arisztotelész, a skolasztikusok vagy Leibniz. Modern alakját, a matematikai logikát, idealista szemléletű matematikusok és filozófusok dolgozták ki; a „hivatalos” marxisták jó ideig gyanakodva

⁹ L. Feuerbach: A hegeli filozófia bírálatához. (*Válogatott filozófiai művek*. Bp. 1979, 151. o.)

figyelték a fejleményeket, és nem vették észre, hogy a logika tudománya új korszakába lépett.¹⁰

Idealista szemlélettel nem lehet napvilágra hozni a logika ontológiai alapjait, annál kevésbé, mert a formális logikának a matematikáéhoz hasonló elvontsága miatt szinte automatikusan keletkezik az a látszat, mintha a logikában pusztán gondolati konstrukciókkal volna dolgunk; nem beszélve arról, hogy a neopozitívizmus, amellyel a matematikai logika nagymértékben összekapcsolódott, az értelmetlenségekhez sorolja az ontológiai kérdéseket. Persze, nem mindenki gondolkodik így. Gödel szerint például az osztályokat és a fogalmakat felfoghatjuk saját definícióinktól és konstrukcióinktól függetlenül létező, reális objektumoknak, amelyeknek létezésében éppúgy hihetünk, mint a fizikai testekében.¹¹ A modern idők nagy matematikusának ez az útmutatása minden bizonnyal jobban elősegíti a helyes megoldást, mint a szubjektív idealista intuicionizmus. De az osztályok és a fogalmak platóni típusú objektivitása aligha elégítheti ki a misztikumtól idegenkedő gondolkodást. Kielégítő megoldás egyedül a marxizmustól várható, már csak azért is, mert a „logika” fogalma homályos marad, amíg fény nem derül a dialektikus és a formális logika viszonyára, a nem-marxista filozófia pedig ezzel a problémával Hegel óta nem foglalkozik.

A logika ontológiai alapját kétségkívül együtt kell felderíteni a matematikáéval, megmagyarázva a két tudomány azonosulási tendenciáját, és megjelölve ennek körülbelüli mértékét. Hol tartunk ma? A marxista szerzők kimutatták, hogy sem a matematika nem vezethető vissza a logikára, sem megfordítva. Mint a témának egy jeles magyar szakértője írja, „egyik tudományt sem lehet egyértelműen a másikban elhelyezni”, mivel „a matematika és a formális logika közötti kapcsolat nem alá- és fölérendeltségi jellegű”, hanem sokrétű kölcsönhatás és összefonódás. Egyrészt kiderült, hogy a modern logika „képes produkálni a matematikai bizonyításokhoz szükséges összes eszközöket . . . Ezzel szemben megdőlt az a tézis, hogy a matematika (vagy akár csak az aritmetika) minden tétele logikai igazság: bizonyos egzisztencia-föltevések nélkül az aritmetika – s még kevésbé a matematika egésze – nem épülhet föl.” „Másképp a hozzávetőleges elkülönítés nincs ellentétben az éles határvonal hiányával, a határ elmósodásával a két tudomány között. Mind a kettőnek „végső forrása az emberi gyakorlat, és ennek közvetítésével az anyagi világ. Csakis ennek alapján magyarázható kielégítően mindkettőjük *alkalmazhatósága anyagi folyamatokra*.”¹²

Miben különbözik tehát a matematika a formális logikától? Abban, hogy „bizonyos egzisztencia-föltevésekre” van szüksége? De hiszen ilyenekre minden tudománynak szüksége van, a logikának is: nélkülük nem volna anyagi folyamatokra alkalmazható. Nézzük a különbségnek egy másfajta megfogalmazását. „A logika a fogalmak és az állítások általános törvényeivel foglalkozó tudomány, a definíciók és a következtetések általános

¹⁰ Fogarasi például úgy vélte, hogy a szimbolikus logikának csak a matematikai gondolkodásra vonatkozóan van jogosultsága, mint olyan vizsgálódásnak, amely a matematika logikai alapjaira irányul. Vö. Fogarasi Béla: *Logika*. Bp. 1953, 85., 6. o.

¹¹ Vö. K. Gödel: *Russel's Mathematical Logic. The Philosophy of Bertrand Russell*. New York 1944, 137. o.

¹² Ruzsa Imre: *A matematika és a filozófia határán*. Bp. 1968, 371–372; Ruzsa Imre: *Frege matematikafilozófiája*. (Utóhang Gottlob Frege: Logika, szemantika, matematika c. könyvéhez. Bp. 1980, 238. o.)

elmélete. A matematika viszont az emberi tevékenység és az anyagi világ különféle területeiről absztrahált speciális struktúrák elmélete. (Minél általánosabb jellegű a forrás, annál közelebb áll a matematikai elmélet a logikához, minél kevésbé általános a forrás, annál több olyan feltevésre támaszkodik az elmélet, amely nem logikai igazság.)¹³ Úgy tűnik, ez a formula magába foglalja a különbség leglényegesebb mozzanatát, azt, hogy a logika tudománya a helyes gondolkodásra irányul, a matematika ellenben „az emberi tevékenység és az anyagi világ különböző területeire” – talán túlzás nélkül mondható, hogy *minden* területre, hiszen nincs a világon semmi, aminek ne volna matematikailag kifejezhető oldala vagy eleme. Igen fontosnak látszik az a gondolat is, hogy a matematikai elmélet a forrás elvontságának növekedésével közeledik a logikához, csökkenésével pedig távolodik tőle. Ez a rugalmas határmegvonás nagy előrelépést jelent a megoldás felé. Persze, az igazi megoldás csak akkor lesz a kezünkben, ha meg tudjuk majd jelölni, hogy *melyek* azok a „speciális struktúrák”, amelyek a matematika tárgyát alkotják, és milyen összefüggésben vannak a formális logikát meghatározó ontológiai struktúrákkal.

Annny rögtön látható, hogy rendkívül általános struktúrákról van szó. Mint egy szovjet szerző írja, „annak következtében, hogy a matematikát visszavezették az aritmetikára, az utóbbit pedig a halmazok absztrakt elméletére építették, amelynek fogalmai, *általánosságuknál fogva, egyjelentésűek a logikai fogalmakkal*, lehetővé vált a matematika logikai alapjainak kidolgozása”.¹⁴ A halmazelmélet fogalmai tehát általánosságuknál fogva egyjelentésűek a logikai fogalmakkal. Az általánosság – amelynek egyébként különböző fajtái vannak – itt nyilván a formai jelleggel azonos. A logika ugyanolyan elvont, általános és formai tudomány, mint a matematika, ez magyarázza az összefonódásukat. De bizonyos értelemben minden tudomány formális, mert törvényeket, általános összefüggéseket állapít meg, és az általános mindig formai a kevésbé általánoshoz mint tartalomhoz képest (noha egyúttal mindig tartalmi is a kevésbé általánoshoz mint jelenségformához képest). Ha így nézzük a dolgot, akkor a legáltalánosabb egyenlő a legformálisabbal, a dialektikus logika pedig – a valóság legáltalánosabb összefüggéseinek tudománya – a legformálisabb tudomány. Ilyen alapon szemlátomást nem lehet megkülönböztetni sem a matematikát a formális lógikától, sem ezt a dialektikától.

Van hát kérdés elé, és velük bíbelődve, e sorok írójának csupán az a szándéka, hogy felhívja a figyelmet a megoldás szükségességére. Úgy gondolta, hogy az ontológiai alapok megközelítésében a klasszikus kétértékű logikából, pontosabban, a formális logika extenzionális természetéből kell kiindulni. Meglehet ugyan, hogy például a modalitáslogika, amely dialektikus-logikai kategóriákkal dolgozik, túllép az extenzionális kereteken; tény azonban, hogy valamennyi nem-klasszikus, három- vagy többértékű logika klasszikus metanyelvet használ, azaz a kétértékű, alternáló logika előírásai szerint megformulázott kijelentésekből épül fel.

Ezzel a szerző be is fejezi a mentegetőzést, enyhítő körülményként említve azt a meggyőződését, hogy a futballpályán jobb kapura löni, még ha mellémege is a labda, mint keresztben passzolgatni a felezővonal tájékán.

¹³ Ruzsa Imre: *Frege matematikafilozófiája*. Jelzett kiad., 238. o.

¹⁴ M. Kozlova: *Nyelv és filozófia*. Bp. 1976, 36. o.

DIALEKTIKUS LOGIKA ÉS FILOZÓFIA

Első pillantásra szembeötlik, hogy a dialektikus logika filozófiai tudomány: ahhoz ugyanis, hogy egyetemes módszerré, az összes tudományok „alkalmazott logikájává” lehessen, tisztázni kell a fogalmi elsajátítás *általános* törvényeit, azaz *ismeretelméletnek* kell lennie. Tárnya ily módon részben egybeesik a filozófia tárgyával; az utóbbi persze tágabbnak látszik, mert a filozófia *szavakban* korlátozhatja ugyan saját tárgyát – a formális logikára, a nyelvre, a társadalomra vagy akármire –, de a bőréből nem bújhat ki, és világnézeti kötöttségei miatt a legnagyobb erőfeszítéssel sem tartózkodhat a teljes valóságról tett kijelentésektől. Ha a dialektikus logika tárgya a megismerés, a filozófiáé pedig a teljes valóság, a két tudatforma úgy különbözik egymástól, mint rész az egésztől. A különbség azonban eltűnik, mihelyt számításba vesszük, hogy a megismerés törvényei nyilvánvalóan függenek a megismerő tevékenységnek, illetve végső fokon a társadalmi gyakorlatnak a tárgyától és szubjektumától. A tárgy a valóság általában, a szubjektum az önmagát történelmileg megteremtő társadalom. A megismerés tehát *a lét és a társadalom általános törvényeitől függ*, tudatos irányítása pedig ezeknek a törvényeknek az ismeretén és alkalmazásán alapul. A dialektikus logika ennél fogva egyszerre ismeretelmélet, ontológia és társadalomelmélet – azaz maga a *filozófia tudománya*, és megfordítva: *a tudományos filozófia nem más, mint dialektikus logika, vagy egyszerűen dialektika*.

A logika és a filozófia történelmileg újkeletű azonosításához elvben két út vezet: az egyik a XX. század elejének neopozitivismusáé, amely logikai és nyelvelemzésre szűkíti a filozófiát, a másik a dialektikáé, amely filozófiává tágítja a logikát. A dialektikus utat Bacon és Descartes kezdeményezték, amikor a tudás rendszeres bővítésére alkalmas, új típusú logika kidolgozásával kísérleteztek. Az eredmény azon múltott, hogy sikerül-e megtalálni a logika és a valóság objektív kapcsolatát. A XVII. és XVIII. század filozófiája erre nem volt képes. A felvilágosodásnak Hegel éppen azt veti a szemére, hogy szubjektívizmusa állandósította az alany és a tárgy meghasonlottságát, amelyben a logika a tudatba börtönözött üres formaként áll szemben a megközelíthetetlen tárgyi tartalommal. Maga Hegel a tárgyasulás és tárgyatlanulás dialektikájában bukkan rá a megoldásra: sem a tárgy nem pusztán adottság, sem a szubjektum nem pusztán szemlélődő tudat, hanem aktív kölcsönhatás folyik a két ellentétes oldal között, és ennek során az objektív összefüggések szubjektív logikai formákká tudatosulnak, a logikai formák pedig realizálódásukkal bizonyítják tárgyi érvényüket. Hegel a logikai formákat telíti filozófiai szintű tárgyi tartalommal, a neopozitivisták a filozófiát üresítik tárgyi tartalomtól mentes, „semleges” logikai formává.

Az említettekét figyelembe véve, pontosabban rögzíthető a dialektikus logika elméleti és módszer-funkciójának viszonya. A két funkció minőségileg azonos, de mennyiségileg különböző. Az elmélet magába foglalja saját eredményeinek bizonyító apparátusát, a módszernek viszont csak az eredményekre, a további kutatás vezérfonalaként hasznosítható törvényekre és kategóriákra van szüksége; az elmélet test, a módszer logikai csontváz. A módszer a tudományos ismeretszerzés eszköze; az elmélet ennek az eszköznek az eszköze, mivel az a célja, hogy módszerré legyen. Másrészt a módszer szolgálja eszközként az elméletet: mint a szaktudományok irányításában résztvevő „alkalmazott logika”, állan-

dóan friss általánosítási anyagot szállít a filozófiának, egyúttal pedig, mint a filozófia logikája, tevékenyen közreműködik a begyűjtött anyag elméletté való rendszerezésében, szerkesztésében lévén annak a tudománynak, amelynek tárgya ő maga. Az elmélet és a módszer fejlődési formája a szakadatlan egymásba-alakulás. Ennek a kölcsönös átcsapásnak azonban mindenképpen az az *alapvető* célja, hogy a filozófia tudománya, a dialektikus logika elmélete *módszerré* legyen, azaz a tudományos tevékenység tudatos szabályozójaként kapcsolódjék a valóság elsajátításának *gyakorlati* folyamatába. Ha ezt a Bacon, Descartes és Hegel világnézetében gyökerező gondolatot – a tárgyiasulás és tárgyatlanulás dialektikájának függvényét – a végkövetkeztetésig vezetjük, könnyű belátnunk, hogy a filozófia, amely általánossága miatt nem ismerheti meg önállóan a valóság konkrét területeit, és tételeihez más tudományoktól kölcsönzi az anyagot, a megfelelő történelmi feltételek kialakulása esetén az egész társadalmi tevékenység legáltalánosabb módszerévé lesz, vagyis a *dialektikával* azonosul, és a hagyományos értelemben *megszűnik*, mert ősidők óta megszokott szemlélődő magatartásával felhagyva, a gyakorlat részeként fog működni.

A filozófia azonosulása a dialektikával korántsem automatikus. Mint ismeretes, történelmileg jobbra a metafizikus módszer uralkodott és uralkodik ma is; továbbá, rendelkezésénél fogva minden filozófiai módszer a világegészről alkotott elképzelésekre támaszkodik, azaz *világnézeti tartalmú*, materialista vagy idealista. Ezért választhatta le Marx a dialektikát a hegeli idealizmusról. De ha a dialektika ellentétes filozófiák módszere lehet, hogyan mondhatjuk azonosnak a filozófiával? Vagy ha annak mondjuk, nem kell-e – Della Volpe és Althusser nyomán – azt állítanunk, hogy a marxi dialektika mint egészen új típusú filozófia teljes szakítás a hegelivel?

A kérdések pontatlanok. Valójában úgy áll a dolog, hogy a dialektika le is választható a filozófiai elméletéről, meg nem is; hogy önálló formaként áll vele szemben, meg nem is. Ennek a kettősségnek az a magyarázata, hogy a dialektika legátfogóbb törvényei és kategóriái egyidejűleg objektívek és szubjektívek: a *tárgyi* valóság összefüggései, amelyek az elsajátítás történelmi folyamatában *logikai* alakzatokként vésődnek a tudatba, és akár logikai létformájuknak tulajdonítunk objektív anyagi eredetet, akár objektív létformájuknak logikai-eszmei jelleget, ők maguk nem változnak. A tárgysajátítás történelmi folyamata azonosságot teremt a logika és a valóság, a tudat és a lét között, az a tény pedig, hogy a két ellentétes területen közös összefüggések érvényesülnek, megalapozza az ilyen összefüggések ellentétes, idealista és materialista értelmezésének lehetőségét, a dialektika mint forma önállóságát az elméleti tartalommal szemben. Ezzel azonban már meg is mondtuk, hol van ennek az önállóságnak a határa: ugyanott, ahol a logika és a valóság azonosságáé. Ha ez a viszonylagos azonosság abszolúttá torzul, ha a logika sajátosságait a spekuláció a valóságra vetíti, a dialektika előbb-utóbb megsemmisül; léte, ahogy a hegeli filozófia bizonyítja, csak ideig-óráig egyeztethető össze az idealizmussal. A következetes dialektika, vagy egyszerűen a dialektika, a történelemre is kiterjedő materialista szemléletet követel, feltételezi mindenképp az anyagi termelés társadalm meghatározó szerepének elismerését. Hegel idealizmusa még leválasztható a hegeli dialektikáról, de Marx dialektikájáról már nem választható le a materializmus; itt történik meg az a minőségi változás, amely a módszert teljes egységbe forrasztja az elmélettel, a dialektikát a filozófiával, vagy másképpen szólva, a filozófiát régi ideologikus alakjában megszünteti, amennyiben átalakítja a dialektika tudományává, a gyakorlati elsajátítás egyetemes elméleti módszerévé.

Szakítás ez Hegellel? Gyökeres szakítás, mivel szigorú értelemben véve a materialista dialektikán kívül más dialektika nincsen; de folytatása is Hegelnek, mert a logika és az ontológia viszonylagos azonossága miatt a hegeli módszer viszonylag önálló formaként leválasztható volt az idealista elméleti tartalomról. A módszer és a rendszer hegeli ellentétét a marxizmusban a dialektika és a materializmus azonossága váltja fel. A marxi dialektika tökéletes félreértése és általában a módszer világnézeti tartalmának – osztály-meghatározottságának – nyílt tagadása tehát azt állítani, hogy ha újabb kutatások bebizonyítanák Marx minden kijelentésének tárgyi helytelenségét, a marxi módszer akkor is fennmaradhatna.¹⁵

2

TÖRTÉNETI ÉS LOGIKAI

Az elmélet, a módszer és a tárgy sajátos viszonya folytán a dialektikus logika különleges helyet foglal el a tudományok között.

A módszer – a dialektikus logika gyakorlata – nem valami külső a gondolkodáshoz képest, vagy ahogy Hegel mondja, nem kívülről járul a gondolati meghatározásokhoz, „hanem bennük lakozónak kell tekinteni”.¹⁶ A gondolkodás önmagát szabályozza általa, egyidejűleg két tárgyra irányítva tevékenységét; a megismerés tárgyára és önmagára. Kettős tevékenységének kettős lesz az eredménye is: a tárgyi ismeretek fejlődése egyfelől, a módszeré másfelől. A szaktudományok esetében a kettő nem ugyanaz, mert a módszer az objektív összefüggéseken kívül felöleli a szubjektív megismerő tevékenység, a kutatás önálló törvényeit, szabályait és eljárásait is. De a dialektikus logikában érvényét veszti a tárgy, a tartalom és a módszer különbsége. Ennek a tudománynak a tárgya maga a módszer, módszere a vizsgált tárgy, kutatási eredményei pedig, az újonnan szerzett elméleti ismeretek, haladéktalanul beolvadnak saját tárgyukba, gyakorlatilag változtatva meg az utóbbit, eltérően például a csillagászati ismeretektől, amelyek semmit sem változtatnak tárgyukon. A dialektikus logika a módszer önvizsgálata, visszahajlása önmagára, elmélete önmagáról mint gyakorlatról; oka és következménye, apja és gyermeke önmagának, az alany és a tárgy azonossága. Ezért mondja Hegel, hogy a logika tárgya, tartalma és módszere nem bocsátható előre, mert csak a logika menetében alakul ki végső eredményként, és ha a logikai formákat Kant módjára a megismerés előtt vagy a megismerésen kívül vizsgáljuk, akkor úgy cselekszünk, mint aki nem akar a vízbe menni addig, amíg meg nem tanult úszni.¹⁷

Az elmélet, a módszer és a tárgy azonossága látszólag csupán a dialektikus logika belső szerkezetét, különböző funkcióinak egymás közötti viszonyát fejezi ki, azaz tulajdonképpen a funkciók „hordozójának” azonosságát önmagával. De nem egészen így van. Ha a dialektikus logika tárgya ő maga mint módszer, akkor a tárgy nem egyszerűen ő maga, nem egy logikai apparátus, hanem a teljes valóság; akkor ennek a tudománynak messze túl kell lépnie a pusztán gondolati tárgyon, mert *csak a világegész tudományaként lehet a*

¹⁵ Vö. Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Bp. 1971, 210–211., 718. o.

¹⁶ G. W. F. Hegel: *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai*. Első rész. A logika. 41. §, 1. Függelék. Bp. 1950, 90. o.

¹⁷ Vö. uo.; lásd még G. W. F. Hegel: *A logika tudománya*. Első rész. Bp. 1979, 19. o.

módszer tudományává. Azonossága saját tárgyával annyit jelent, hogy nemcsak önmagával azonos, hanem a rajta kívüli, objektív összefüggésekkel, a dolgok objektív logikájával is. A dialektikus logika a valóság öntudata. Ebben a minőségében viszont *nem lehet azonos önmagával:* az objektív logika ugyanis *történelmileg*, az elsajátítás konkrét folyamatában „tárgyatlanodik” szubjektív logikává, ennek tartalma tehát történelmileg állandóan alakulóban van, különbözik önmagától.

A logika történetiségének – fejlődő, előrehaladó jellegének – *szubjektív forrása* az a tény, hogy a gondolkodás az alany és a tárgy kölcsönhatásába, a tárgyi világ elsajátításának folyamatába ágyazódik, ez pedig nem egyéb, mint a szubjektum önteremtése, *maga a történelem.* A megismerés története elválaszthatatlan a valóságos történelemtől: mindkettő tükröződik a másikban, és a szubjektum fejlettségi fokát mutatja, az egyik elméleti, a másik gyakorlati síkon; *az elmélet és a gyakorlat ugyanannak a történelmi folyamatnak a két oldala.* Kapcsolatukat, amelyet a marxizmus a társadalmi lét és a gazdasági alap meghatározó szerepével indokol, Hegel annak tulajdonítja, hogy a valóságos történelem csupán külső burka, érzéki-tárgyi következménye a mozgás igazi okának és lényegének, a szellemi önfejlődés egymásután megjelenő és egymásból kibomló fenomenológiai alakzatainak.

A logikai oldal történetiségének *objektív forrása* a történeti oldal logikája: az tudniillik, hogy a dolgok fejlődésükben bontakoztatják ki és nyilvánítják lényegüket, érik el „klasszikus formájukat”. Világítsuk meg ezt a hegeli eredetű gondolatot egy marxi példával. A munka egészen egyszerű kategóriának látszik, és a képzelet ősrégi, de mint munka általában, gazdasági szempontból modern kategória. Csak Smith jutott el odáig, hogy a gazdagságot ne a pénzzel azonosítsa, mint a monetárrendszer, ne a kereskedelmi vagy a mezőgazdasági tevékenységre vezesse vissza, mint a merkantilisták, illetve a fiziokraták, hanem a minden meghatározottság nélküli, elvont munkából származtassa. „Úgy tűnhet, mintha ezzel csupán az elvont kifejezést találták volna meg arra a legegyszerűbb és legősibb vonatkozásra, amelyben az emberek – akármilyen társadalmi formában – mint termelők fellépnek.” De az elméleti közömbösség a munka meghatározott fajtáival szemben a valóságos munkafajták fejlett totalitását feltételezi, ahol egyik konkrét munka sem uralkodik már a többiek felett. „A legáltalánosabb elvonatkoztatások rendszerint csak a leggazdagabb konkrét fejlődés esetén jönnek létre”, amikor egy bizonyos dolog sok dolognak vagy éppen mindegyiknek a közös tartalmaként jelenik meg, és nem pusztán különös formában gondolható el. „Másképp, az általában vett munka absztrakciója nemcsak szellemi eredménye a munkák konkrét totalitásának. A meghatározott munkával szembeni közömbösség olyan társadalmi formának felel meg, amelyben az egyének könnyűszerrel térnek át egyik munkáról a másikra, és a munka meghatározott fajtája számukra véletlenszerű, ennél fogva közömbös. A munka itt nemcsak a kategóriában, hanem a valóságban is létrejött az általában vett gazdagság megalkotásának eszközeként”, és nincs többé összenöve egyik vagy másik különös meghatározottságában az egyénnel. Ez az állapot a legmodernebb polgári társadalomban, az Egyesült Államokban a legefjettebb, így az általában vett munka fogalma is itt válik gyakorlatilag igazzá. „Az a legegyszerűbb elvonatkoztatás tehát, amelyet a modern gazdaságtan az élre állít . . . ebben az elvontságban csupán a legmodernebb társadalom kategóriájaként jelenik meg mint gyakorlati igazság.”¹⁸

¹⁸ K. Marx: Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. *MEM* 13, Bp. 1965, 169–170. o.

A marxi példa világosan szemlélteti a kategóriák függését a valóságos történelemtől. A függés egyidejűleg követeli meg a módszer történetiségét és a történetiség módszerét: a logikai kategóriák változását és fejlődését egyfelől, másfelől pedig azt, hogy a változás és fejlődés *logikai kategóriaként*, a dolgok vizsgálatának *módszertani alapelveként* működ-jék, azaz ne csak tulajdonsága legyen a módszernek, hanem alkotóeleme is. A történetiség módszertani elve előírja a gondolkodás számára, hogy a dolgokat *folyamatoknak* tekintse, mivel logikai elvonatkoztatás útján megragadható lényegük történelmi termék, és csak saját korábbi alakjaihoz mérve magyarázza meg önmagát, mutatja fel mozgásának irányát és tendenciáit, ahogyan viszont a korábbi alakok csak a kifejlett formához viszonyítva válnak érthetőkké. – Mindezt figyelembe véve, a következő összefüggések állapíthatók meg a logika és a történelem között; 1. *ontológiai* szempontból a tárgyi lényeg – a logikai megismerés tárgyát – a történelem közvetíti; 2. *ismeretelméleti* szempontból a módszer – a tárgy megismerésének logikája – történelmileg, a tárggyal való kölcsönhatás-ban jön létre és fejlődik; 3. *gyakorlati* szempontból az elsajátítás szubjektív-logikai és tárgyi-történelmi oldala egymásban tükröződik; 4. *módszertani* szempontból a történeti-ség a dialektikus logika kategóriája.

A tárgyi lényeg történelmi közvetítése annyit jelent, hogy a történelmileg létrejött objektív rendszerek – ahogy Marx mondja, a „konkrétumok” – nem foghatók fel a hozzájuk vezető folyamat nélkül, amely éppúgy tükröződik az eredményként kialakult rendszer szerkezetében és működésében, ahogy az eredmény is tükröződik a folyamat fejlődési irányában. Az eredmény azonban *nemcsak tükrözi saját feltételét és ellentétét, a folyamatot, hanem különbözik is tőle, mennyiségileg és minőségileg egyaránt*. Mint kifejlett forma, világosan és határozottan jeleníti meg a kifejletlen alakzatokban még csak homályosan és zavarosan érvényesülő tendenciákat, vagyis *ő maga ad kulcsot a törté-nelemhez, és nem megfordítva*. Továbbá, a kifejlett forma *megszakítja a fejlődés foly-tonosságát*: olyan rendszerként lép színre, amelynek elemei részben különböznek az előző alakzatok elemeitől, vagy ha azonosak is velük, más a tartalmuk, mert funkciójukat az adott rendszer *minőségileg új* törvényei határozzák meg, nem a történelmi előzmények. Marx számos példával szemlélteti ezt, többek közt a földtulajdon szerepének módosulá-sával a társadalom változó rendszereiben. Az ókor és a feudalizmus uralkodó termelési ága a mezőgazdaság, olyannyira, hogy még az iparnak és az ipari szervezetnek is földtulajdon-jellege van, s a középkori ipar a falu szervezetét utánozza a városban; a polgári társadalom idején viszont megfordul a helyzet, mivel a mezőgazdaság iparrá válik, és a tőke lesz az a mindenen uralkodó gazdasági hatalom, amely magát a földtulajdon funkcióját is kijelöli és megmagyarázza.¹⁹ Ugyanaz a tárgyi valóság tehát – a földtulajdon – különböző korok-ban különböző jelentéseket vesz fel, és *az új jelentés nem vezethető le a régiből*. A történetiség módszertani parancsa ily módon *két ellentétes követelményt* tartalmaz: előírja, hogy a történelmileg kialakult jelenségek vizsgálatakor legyünk figyelemmel az előzményekre, különben fejlődésük iránya rejtve marad és lényeges tulajdonságaik eltor-zulnak, egyúttal azonban szigorúan elvárja azt is, hogy a történelem mennyiségi és minőségi változásai miatt vonatkoztassunk el az előzményektől, és a jelenre ne a múltban keressük a magyarázatot, hanem az *egyidejűleg* létező dolgok kölcsönhatásaiban, sőt magát a múltat is a jelennek, a korábbi a későbbi, kifejlett formának a fényében vegyük

¹⁹ Vö. uo. 173. o.

szemügyre. A két ellentétes eljárást *történeti* (genetikus) és *szerkezeti* elemzésnek nevezük.

A szerkezeti elemzés a tárgy minőségét meghatározó általános összefüggések felderítésére irányul. Ha a tárgy *szerves rendszer*, amelynek elemei egy *vezető elem* (részrendszer) alárendeltségében *hierarchikusan* szerveződnek, akkor mindenekelőtt a vezető elemet kell felkutatni, hogy megértsük az alárendelt elemeknek az egészben betöltött szerepét és funkcióját. „Általános megvilágítás ez, amelyben az összes egyéb színek megmártóznak – írja Marx... Különös éter, amely megszabja minden benne megjelenő létezés fajsúlyát.”²⁰ A szerves rendszerek hierarchikus felépítésének megfelelően választotta ki Marx az általános szociológiában a termelési viszonyokat, a kapitalizmus politikai gazdaságtanában pedig az árut, mint azt a két kiemelkedő pontot, ahonnan az egész vizsgálati anyag áttekinthetővé, a valóságos konkrétum gondolatilag rekonstruálhatóvá válik.

Az általános szerkezeti összefüggések nem csak a szerves rendszert jellemzik. Morgan például azért találhatta meg az észak-amerikai indiánok berendezkedésében a kulcsot „a legrégebb görög, római és német történelem legfontosabb, addig megoldatlan rejtélyeihez”,²¹ mert ezek a semmilyen szervezeti köteléssel össze nem kapcsolt, egymástól térben és időben egyaránt távoli formációk valamennyien a „nemzetségi rend” logikai osztályába tartoznak, és történelmi fejlettségük szempontjából egymás kortársai. Ahogy a példából is kitűnik, a logikai osztály *szervetlen rendszer*, amelynek elemei az osztály tagjai, szerkezete a tagokat egyesítő legközelebbi nem. A szerkezet minden rendszerben általánosként viszonyul az elemekhez, a legközelebbi nem általánosága azonban más, mint a szerves rendszer vezető eleméé; amiképpen az osztály tagjainak a viszonya is különbözik a szerves rendszer elemeinek viszonyától. Az utóbbiak egy felbonthatatlan egész minőségileg különböző, de belső kötelékekkel összekapcsolt, egymást kölcsönösen meghatározó és támogató, külön-külön önálló, önálló tagjai ellenben azonos minőségűek, mindegyikük önálló egészként viszonyul a többiekhez, és csak a lényeges ismertetőjegyekre szorítkozó külsőleges kapcsolatban van velük. A szerves rendszert az elemek vagy alrendszerek egyike rendezi, amely nemcsak minőségileg, hanem uralkodó helyzeténél fogva is különbözik a többitől – például az áruviszony a felépítményi viszonyoktól –, az osztály tagjait ellenben éppenséggel nem egy kiemelkedő tag rendezi, hanem az az adottságuk, hogy valamennyien egyenlők, és lényegüket, általános tartalmukat illetően az egyik olyan, mint a másik. Mindkét esetben egy különös minőség lesz általánossá, de a szerves rendszerben azért lesz azzá, mert maga alá rendeli a többit, az osztályban pedig azért, mert ismétlődik, egynél többször fordul elő. Amazt *szerves vagy intenzív általánosnak*, emezt *szervetlen vagy extenzív általánosnak* nevezhetjük.

A kétféle általános szorosan összefonódik, és a szerkezeti elemzésnek mind a kettőt meg kell világitania. Az a kijelentés például, hogy a felépítményt a gazdasági alap határozza meg, a társadalomra mint *szerves rendszerre* vonatkozik, de csak két feltétellel lehet igaz: ha ismétlődő, közös jegye mind a „felépítmény” nevű, mind pedig a „társadalom” nevű, *szervetlen rendszerként* fennálló logikai osztály valamennyi tagjának, vagyis az összes lehetséges felépítményi elemeknek és az összes lehetséges társadalmaknak. Ahhoz tehát, hogy legalább feltevészerűen megtehessek ezt a kijelentést, minél nagyobb

²⁰ Uo. 172. o.

²¹ F. Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. *MEM* 21, Bp. 1970, 26. o.

számban kell összevetni a konkrét történelmi társadalmak felépítményi elemeit gazdasági alapjukkal. A szerves rendszer szerkezeti elemzése ily módon a logikai osztály szeretlen rendszerének elemzésére támaszkodik. Ennek az a magyarázata, hogy a megismerés – a konkrét egyedi tárgyakra irányuló gyakorlati elsajátítás függvénye – a közvetlen, jelenség-szerű egyestől halad a lényeg felé, és az egyedi esetek általánosításával, logikai magjuk elvonatkoztatásával kell kiválasztania azt a legáltalánosabb minőségi meghatározottságot, amelyből kiindulva a szerves rendszer, a *konkrétum* gondolatilag rekonstruálható.

A gondolati rekonstrukció logikailag megalapozott kijelentések formájában történik. Ezért kell a *legáltalánosabb* meghatározottságból kiindulnia: mivel ugyanis a részjelenségek az egésznek, a rendszer általános minőségének vannak alárendelve, a róluk tett kijelentések csak akkor lehetnek logikailag megalapozottak, ha végső fokon olyan kijelentésekre támaszkodnak, amelyekben helyesen fejeződik ki az egésznek a lényege. A lényeg több jelenség közös, ismétlődő tartalmaként, a különfélék azonosságaként létezik: általános és elvont hozzájuk képest, következésképpen egyszerűbb is, mentes a véletlen, egyedi ismertetőjegyeiktől. A legmélyebb lényeg – az egésznek az összes részeket meghatározó minősége – a legáltalánosabb, legelvontabb, és ebben a mennyiségi, formális-logikai értelemben a legegyszerűbb (jóllehet a megismerés számára, amelynek bonyolult közvetítéseken keresztül kell hozzá utat törnie, a közvetlen jelenség a legegyszerűbb). Ez az elvont általánosság nélkülözhetetlen a konkrét jelenségek magyarázatához, de önmagában véve éppen egyszerűsége és elvontsága miatt nem adhat rájuk kielégítő magyarázatot. Nem adhat azért, mert a konkrétum, „sok meghatározás összefoglalása” lévén,²² bonyolultabb a lényeg általánosságánál; mert a résznek önálló minősége van, amelyet az egész nem szüntethet meg, csupán módosíthat, mégpedig mindig a rész saját minőségének és kölcsönhatásainak megfelelően; végül, mert magát az egészt is módosítják a környezettel folytatott kölcsönhatásai. A konkrétum gondolati újjáépítéséhez meg kell tenni az utat visszafelé is, az elvont és egyszerű általánostól a sok meghatározottságból összetevődő részjelenségekig, saját különös minőségük szerint vizsgálva őket, de most már abban az „általános megvilágításban”, amely az egészről sugárzik rájuk, annak az általános minőségnek a fényében, amelyről csupán hipotetikus kijelentések tehetők mindaddig, amíg be nem bizonyosodik, hogy a részeket valóban meghatározza, és a gondolati konkrétum egymásba kapcsolódó kijelentéseinek elégséges logikai alapjául szolgál.

Marx ismert leírása szerint a gondolkodásban a konkrétum „mint eredmény jelenik meg, noha ő maga a valóságos kiindulópont, és ezért egyben a szemlélet és az elképzelés kiindulópontja is”.²³ Ebben a leírásban az igazság megragadása – a konkrétum gondolati újjáépítése – a tagadás tagadásának folyamataként tükröződik. Az első mozzanat az elvont egyediség, a második ennek tagadása, az elvont általánosság; külön-külön egyik sem alkalmas az igazság kifejezésére. Az igazság a harmadik mozzanatban van, a *különösben*, amely tagadja és magába foglalja az előző két mozzanatot, egyesítve az általános és ismétlődő törvényszerűségeket a megismételhetetlen egyediséggel. A tagadás tagadásának, a megismerés körmozgásának eredményeképpen kapott gondolati konkrétum a kijelentések *szerves rendszere*, amelynek elemeit – a kijelentéseket – *logikai szerkezet* kapcsolja össze. A logikai szerkezet a valóságos szerkezet leképzése olyan értelemben, hogy ami a tárgyi

²² Vö. K. Marx: Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. Jelzett kiad., 167. o.

²³ Uo.

rendszerben meghatározóként viszonyul a meghatározotthoz, az a gondolati rendszerben logikai alapként viszonyul a következményhez. A kétfajta szerkezet kapcsolatát illetően Hegelnek az az elgondolása, hogy „szubsztanciális” azonosság és pusztán formai különbség van közöttük, csak eszmei objektumok esetén igaz. Anyagi tárgyak vonatkozásában éppen fordítva áll a dolog: a logikai szerkezet „szubsztanciálisan” különbözik a valóságostól, formailag viszont azonos vele, mint eszmei modell az eredetivel. Ezzel már azt is megmondtuk, hogy a gondolati konkrétum logikai szerkezetének a tudattól független tárgyi tartalma van, s így nincs köze sem a strukturalizmus időtlen pszichikai vagy egyéb szerkezeteihez, sem Max Weber többé-kevésbé önkényesen megválasztható „ideáltípusaihoz”, amelyeknek módszertani megfelelője a zenében a dodekafónia, a festészetben a kubista absztrakció.

A szerkezeti összefüggések az általánosság és elvontság különböző szintjeit képviselik. De mindig *valaminek* az összefüggései: sohasem lehetnek annyira általánosak és elvontak, hogy „hordozók” nélkül lebegnének a semmiben. A lényegi összefüggések „hordozói” az adott rendszer lényegi elemei vagy részrendszerei. A lényegi elemek és szerkezeti összefüggések határozzák meg a rendszer *minőségét*, azt az „általános megvilágítást”, amelyben „az összes egyéb színek megmártóznak”. A szerkezet és az elemek kölcsönös feltételezettsége miatt a szerkezeti elemzésnek természetszerűen figyelembe kell vennie a vizsgált összefüggések „hordozóit” is. Tárgya ennél fogva *maga a rendszer*, pontosabban, a rendszer minőségét meghatározó elemek és összefüggések együttese. A szerkezeti elemzés tehát *rendszer-elemzés*, az objektumnak mint egységes egésznek a vizsgálata. Ez teszi lehetővé és szükségessé a kifejtés logikai megalapozottságát és rendezettségét, a konkrétum gondolati újjáalkotásának rendszer-jellegét. Ha a rendszer-jelleget a modern irracionális szellemében kiiktatnánk a gondolkodásból – ahogy Kierkegaard követelte –, a logikával együtt magát a gondolkodást számolnánk fel.

Hogyan viszonyul a vizsgált rendszer lényegi sajátosságait elvont logikai formában felépítő szerkezeti elemzés a keletkezést és fejlődést reprodukáló történeti elemzéshez?

Mivel az anyag létezési módja a mozgás, minden anyagi rendszernek története van – keletkezik, változik, felbomlik –, a kezdet és a vég között azonban módosulásai ellenére is megőrzi minőségét, azonos marad önmagával. Szerkezete viszonylag állandó, noha az anyagi változások egyetemes folyamatának mozzanata; másrészt minden folyamatnak saját logikája, önálló törvényszerűsége, azaz szerkezete van. Ahogy tehát nincs szerkezet történetiség nélkül, történetiség sincs szerkezet nélkül. A folyamat és a szerkezet, a mozgás és a nyugalom elválaszthatatlansága miatt a történeti és a logikai eljárás mód kölcsönösen feltételezi egymást, sőt bizonyos értelemben egybeesik: a történeti elemzés nem az események jelenszerű leírására, hanem *szerkezeti* összefüggéseik felderítésére irányul, a szerkezet logikai elemzése pedig összemosódik a történeti elemzéssel, valahányszor a *fejlődés* a vizsgált rendszer lényege. De a részleges egybeesés nem szünteti meg a különbségeket a két eljárás alkalmazásában. Nagyjából azt mondhatjuk, hogy szerkezeti-logikai elemzésre, helyesebben, ennek túlsúlyára olyan összefüggések vizsgálatakor van szükség, amelyeknek lényegesen formai tulajdonsága az azonosság, az állandóság, az ismétlődés; a történeti elemzés túlsúlyát viszont azok az összefüggések igénylik, amelyeknek lényegesen formai tulajdonsága a meghatározott irányú huzamos változás, a fejlődés.

Az elemzés két fajtájának viszonya ott a legvilágosabb, ahol a tárgyak azonos. Ha például a tárgy a tőkés társadalom, a történeti elemzés nyomon követi az ilyen típusú

társadalmak létrejötteinek, megszilárdulásának, elterjedésének és módosulásainak konkrét eseményeit, hogy azután logikai elemzéssé összegeződve, szerkezeti törvényeket állapítson meg a vizsgált folyamatról; a szerkezeti elemzés ezzel szemben elvonatkoztat a konkrét egyedi eseményektől, amelyek az általános minőség szempontjából véletlenek, és csak a formáció lényeges ismertetőjegyeit rögzíti, de éppen ezért ábrázolnia kell tárgyának szükségszerű történelmi szerkezetváltozásait, mozgásirányát és helyét a társadalmak történetében. A kétfajta elemzés tárgya *ugyanaz és mégsem ugyanaz*: a logikai eljárás a rendszer általános szerkezeti és funkcionális jellemzőit kutatja, a történeti a rendszer létrejötteinek és működésének fenomenológiáját; az egyik a külső jelenségformáktól elvonatkoztatott tiszta tartalmat, a másik azoknak az egyedi eseményeknek az egymásutánját, amelyekben a tartalom kibontakozik és megnyilvánul. A logikai eljárás a történelmi jelenségformákból következtet a szükségszerű összefüggésekre, a történeti eljárás pedig a logikait adja eredményként, és hozzá igazodik. A logikai tárgyalásmód tehát – mint Engels írja – valójában nem más, mint a történeti, de a történelmi forma és a zavaró véletlenszerűségek nélkül; tükörképe a „történelmi lefolyásnak”, de „elvont és következetes formában; helyesbített tükörkép, de olyan törvények szerint helyesbített, amelyeket maga a valóságos történelmi lefolyás tár fel, mivel minden mozzanat azon a fejlődési ponton vehető szemügyre, ahol elérte teljes érettségét, klasszikus alakját”.²⁴

A logikai eljárás az érett, klasszikus alakot reprodukálja, a meghatározó jellegű általános, egyszerű és elvont sajátosságoktól emelkedve a konkrétabbakhoz és bonyolultabbakhoz. Vajon megegyezik-e a történeti eljárással, amelynek a tárgy keletkezését és fejlődését kell követnie? Megfelel-e a logikai sorrend a történetinek, vagy ahogy Marx teszi fel a kérdést, van-e az egyszerűbb kategóriáknak „a konkrétabb kategóriákat megelőző független történelmi vagy természeti létezésük”? Attól függ – feleli Marx. A pénz például időben megelőzte a tőkét, a bankokat, a bérmunkát, vagyis a történelem ebben az esetben éppúgy az egyszerűbbtől halad a bonyolultabb felé, mint a gondolkodás. Máskor viszont történelmileg a konkrétabb előzi meg az egyszerűbbet. A birtoklás például „a szubjektum legegyszerűbb jogi vonatkozása”, de nem létezhet a nála sokkal konkrétabb úr–szolga viszonyok előtt. Lehetséges továbbá, hogy az egyszerűbb kategória – a munka, az áru, a pénz – a valóságban korábbi ugyan a konkrétabbnál, de „teljes intenzív és extenzív fejlettségében” csak egy bonyolult társadalmi formáció alkotóelemeként jelenik meg; és előfordulhat az ellenkezője is, amikor a konkrétabb kategória egy kevésbé érett társadalomban ölt kifejlett alakot (a perui inka társadalmat például, amely nem ismerte a pénzt, magas szintű munkamegosztás jellemezte). „Képtelen és hibás dolog volna tehát a gazdasági kategóriákat abban a sorrendben felsorakoztatni, amelyben történelmileg meghatározóak voltak;” helyes sorrendjüket az dönti el, hogy milyen összefüggés van közöttük az érett, klasszikus formában, a „modern polgári társadalomban”, és ez a logikai sorrend pontosan a fordítottja a történelmi fejlődés sorrendjének, a kategóriák történelmileg elfoglalt helyének a különböző társadalmi formák egymásutánjában.²⁵

A „logikai” és a „történeti” fogalmát az előbbiekben háromféle – egy objektív- és két szubjektív-ismeretelméleti – jelentéssel használtuk. Az első a dolgok saját logikája és története; a második a szerkezet logikai és az eseménysor történeti vizsgálata; a harmadik

²⁴ F. Engels: Karl Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához.” *MEM* 13, jelzett kiad., 466. o.

²⁵ Vö. K. Marx: Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. Jelzett kiad. 167–169., 172–173. o.

a vizsgálati eredmények kifejtése logikai rekonstrukció és történeti leírás formájában. Mivel a vizsgálat és a kifejtés szubjektív tevékenységét egyfelől a dolgok objektív logikája és objektív történetisége, másfelől a megismerés törvényei határozzák meg, a logikai rekonstrukció és a történeti leírás viszonyát ezeknek a meghatározóknak az egymáshoz való viszonyára kell visszavezetni. Az objektív történeti mozgás – a leírás tárgya – nagyjából az egyszerűbb alakzatoktól halad a bonyolultabbak felé, és ennyiben megegyezik a gondolkodás menetével, a vizsgált rendszer lényeges vonásainak logikai újjáalkotásával. Láttuk azonban, hogy az egyezés korántsem abszolút. Nem az, mert a megismerés különbözik a valóságos dolgoktól, a konkrétum szellemi újjáalkotása a konkrétum keletkezési folyamatától, azonkívül maga a keletkezési folyamat is különbözik saját eredményétől. Emiatt létesül ellentmondásos kapcsolat a „logikai” és a „történeti” között. A „logikai” részint egybeesik a „történetivel”: szubjektív értelemben azért, mert a dolgok logikai rekonstrukciója történelmileg fejlődik, objektív értelemben pedig azért, mert a folyamatoknak szerkezetük, a szerkezeteknek történetük van, és a kettő egymásban tükröződik. Másrészt ellentétet látunk a „logikai” és a „történeti” között, mivel a történelem folyamatosságát minőségi változások szakítják meg, és az új minőség magyarázatához szükséges ugyan az előzmények ismerete, de nem elegendő. *A történeti elemzés annyiban lényeges a kifejtett rendszerre nézve, amennyiben az előzmények megszabják és megvilágítják a rendszer minőségét, lényegtelen viszont annyiban, amennyiben a rendszer önálló, független minőségként haladja meg saját történelmi előzményeit.* Összegezésként tehát azt mondhatjuk, hogy a „logikai” és a „történeti” a dialektikus logika két kategóriája: *létkategóriák, és egyben a dialektikus módszer alapvető eljárásának, a rendszer-elemzésnek egymást kiegészítő és kizáró, de sok átmenettel összekapcsolt módjai.*

3

A FORMÁLIS LOGIKÁRÓL

Az anyagi világ dolgai belső és külső kölcsönhatásaikban nyilvánítják meg tulajdonságaikat, minőségüket, tartalmukat. Tartalmi kapcsolataik egyúttal formaiak is: a dolgok azonosak és különböznek egymástól, aszerint, hogy minőségileg egyneműek-e vagy sem, hogy vannak-e közös tulajdonságaik vagy nincsenek. A közös tulajdonságokkal rendelkező dolgok együttesét *osztálynak* nevezzük, magukat a dolgokat az osztály *elemeinek*. Az osztály a lét *objektív* kategóriájaként testesíti meg az elemek különféleségének azonos tartalmát, a bennük megjelenő szervesen általánosságot. Ennek az általános tartalomnak meghatározott *terjedelme* van, azoknak a dolgoknak a *mennyiségétől* függően, amelyek rendelkeznek az adott tulajdonsággal, elemei az adott osztálynak. Az osztály a közös tartalom *terjedelme*, az osztályok közötti kapcsolatok pedig *terjedelmi* – extenzionális – összefüggések. A *terjedelmi* összefüggéseknek megfelelően az osztályok lehetnek azonosak (ha minden elemük közös), részben azonosak (ha van közös elemük, de nem mindegyik az) és idegenek (ha egyetlen elemük sem közös).

A gondolkodás fogalmakban és fogalmakból felépített kijelentésekben reprodukálja a valóságot. A fogalom dolgokat, tulajdonságokat vagy viszonyokat tükröz invariáns jellemzőik alapján; *terjedelme* – érvényességi köre – megegyezik a tükrözött objektumok

osztályával, más fogalmakhoz való viszonyait pedig, csakúgy, mint a fogalmakkal végezhető logikai műveleteket, az objektív terjedelmi összefüggések határozzák meg. Ezek szabályozzák a fogalmak közötti kapcsolatot a kijelentésekben is. A kijelentés tényeket rögzít, vagyis azt fejezi ki, hogy bizonyos dolgok bizonyos tulajdonságokkal rendelkeznek, vagy bizonyos viszonyban vannak egymással. A tulajdonság vagy viszony fogalmi mása a kijelentésben állítmánnyá lesz, „hordozójának” fogalma alannyá. Az egyszerű, elemi kijelentés állítmányt tartalmaz a hozzá csatlakozó egy vagy több alannyal; igazságértéke – igazsága vagy hamissága – attól függ, hogy a valóságnak megfelelően soroljuk-e be az alanyt a megadott tulajdonsággal rendelkező vagy a megadott viszonyban levő objektumok osztályába, az állítmány terjedelmébe. Az összetett kijelentések igazságértékét szintén terjedelmi összefüggések döntik el. Ilyen kijelentéseket az elemiek összekapcsolásával képezhetünk, úgy tekintve az utóbbiakat, mint az „igaz” vagy a „hamis” osztály képviselőit, és alkalmazva rájuk a fogalmakkal végezhető logikai műveleteket, amelyek a gondolkodás tárgyai közötti valóságos terjedelmi viszonyokról mintázódnak. Az összetett kijelentés igazságértéke egyedül a benne összekapcsolt elemi kijelentések igazságértékétől és a kapcsolat módjától függ, tekintet nélkül e kijelentések tartalmára. Végül, a kijelentésekből következtetés útján más kijelentések vezethetők le. A következtetés – amelynek elméleti kidolgozását Poreckij, a modern szimbolikus logika egyik megteremtője, a logika legfőbb, sőt talán egyetlen feladatának mondta – szintén az osztályok viszonyán, azaz *terjedelmi viszonyokon* alapul.

Ez a fogyatékos és hevenyészett áttekintés csupán azt kívánta illusztrálni, hogy az objektív viszonyoknak milyen típusa igazítja magához a fogalmakkal és kijelentésekkel operáló formális logika törvényeit és eljárásait. A „formális” jelző éppen arra utal, hogy az alapul szolgáló terjedelmi viszonyok többé-kevésbé függetlenek a tartalomtól. De sohasem teljesen azok: mindig *valaminek* a viszonyai, és alá vannak rendelve a tartalmi kapcsolatoknak. Ezért a formális logika, bár elvonatkoztat a fogalmak és kijelentések tartalmától, nem vonatkoztathat el tőle teljesen. Vegyük például a viszonyok – relációk – kijelentésbeli rögzítését. Viszonynak nevezzük a dolgok olyan jellemzőjét, amely csak egymáshoz képest illeti meg őket (nagyobb–kisebb, jobb–bal stb.). Tegyük fel, hogy kéttagú viszonyról van szó, vagyis a relációs kijelentésben két logikai alany kapcsolódik a viszonyt kifejező állítmányhoz. Azt állítjuk, hogy a és b között R viszony áll fenn: aRb . Ennek a viszonnak ellentétes logikai tulajdonságai lehetnek, aszerint, hogy mi a *tartalma*. Ha R annyit jelent, mint „testvérenek lenni”, ha tehát a testvére b -nek, akkor logikai tulajdonságát illetően a viszony szimmetrikus, mivel b ugyanúgy viszonyul a -hoz, ahogyan a viszonyul b -hez. Ha ellenben R annyit jelent, mint „apjának lenni”, ha tehát a apja b -nek, akkor szimmetria nincsen, a viszonya b -hez nem egyenlő b -nek a -hoz való viszonyával. Az egyenlőség vagy egyenlőtlenség a tartalmon múlik. A formális logika szempontjából azonban mégsem a tartalom a lényeges, hanem a viszony logikai természete: szimmetriája vagy aszimmetriája, egyenlősége vagy egyenlőtlensége; a tartalom csak annyiban jön számításba, amennyiben ennek a *terjedelmi* kapcsolatnak a megállapításához szükséges. A relációs kijelentések, jóllehet szerkezetileg eltérnek a tulajdonságok rögzítő kijelentésektől, semmit sem változtatnak a formális logika extenzionális jellegén, és éppúgy terjedelmi törvényeket követnek, mint bármely más kijelentés.

Extenzionális jellege miatt a formális logika matematikai tudomány, ahogyan megfordítva, a matematika logikai tudomány. Legáltalánosabb meghatározását tekintve, a

matematika – a halmazok tudománya – azoknak a viszonyoknak az elmélete, amelyek elemek és osztályok, valamint osztályok és osztályok között állnak fenn; ugyanez a meghatározás érvényes a logikára is.²⁶ Mindkét tudomány alapfogalma a „halmaz” vagy „osztály”, az „elem” és a „hozzátartozás”, mind a kettőre alkalmazhatjuk a matematika descartes-i megjelölését, „a rend és a mérték tudománya” kifejezést, hozzátéve, hogy formai rendről, a terjedelmi összefüggések törvényeiről beszélünk. Ezek az ontológiai összefüggések alapozzák meg mind a matematikát, mind a formális logikát többé-kevésbé egymás tükörképeiként, megokolva, hogy látszólag tiszta gondolatisága ellenére miért vonatkoztatható az egyik is, a másik is a tárgyi valóságra. A két tudománynak objektív és sok tekintetben azonos tartalma van. Különbségük abban gyökerezik, hogy a formális logika a *szubjektív gondolkodási formák* terjedelmi összefüggéseivel foglalkozik, a matematika pedig minden megszorítás nélkül a terjedelmi összefüggésekkel általában; a logika tehát a gondolkodás törvényeinek tükrében veszi szemügyre azt, amit a matematika közvetlenül vizsgál.

Tartalmi meghatározottságuk ellenére, a formális logika terjedelmi viszonyai éppoly közömbösek a tartalommal szemben, mint a számviszonyok. Ahogy $3 + 2$ mindig 5 lesz, akárminek a mennyiségét jelölje is a „ 3 ” és a „ 2 ”, éppúgy az az összetett kijelentés, hogy „vagy p , vagy *nem- p* ”, mindig igaz lesz, akármi legyen is p . Ismételten hangsúlyozni kell, hogy a logikában *terjedelmi és nem tartalmi viszonyokról van szó*. Legyen például p a következő állítás: „a fény részecske- és hullámtermészetű” – vagyis „egyszerre részecske és nem részecske”, illetve „hullám és nem hullám”. Súlyos hiba volna a „vagy p , vagy *nem- p* ” kijelentést a fény vonatkozásában úgy értelmezni, hogy „a fény vagy részecske, vagy nem részecske”, majd levonni ebből azt a következtetést, hogy a formális logika meghamisítja a dolgok természetét. A formális logika ugyanis semmilyen *tartalmi* állítást nem tesz és nem is tehet sem a fényről, sem semmiről, csupán arra kötelezi a gondolkodást, hogy ha valamit állít valamiről, akkor nem tagadhatja ugyanerről a dologról ugyanebben az időben és vonatkozásban ugyanezt; ha tehát igaz az a kijelentés, hogy „a fénynek két ellentétes tulajdonsága van”, akkor hamis az, hogy „nincsenek ellentétes tulajdonságai”. Logikai szempontból a fény egyidejűleg tartozik a „részecske-természetű dolgok” és a „hullámtermészetű dolgok” osztályába; ennek a két osztálynak a metszetét alkotja, a metszet pedig terjedelmi összefüggés, több tulajdonság vagy viszony összekapcsolása (konjunkciója), tekintet nélkül arra, hogy *mi* kapcsolódik össze. A formális logika tehát korántsem azt írja elő, hogy a dolgokat nem illethetik meg tartalmilag ellentmondásos állítványok – a tartalomról nincs joga nyilatkozni –, hanem azt, hogy nem szabad valamit egyidejűleg besorolni és nem besorolni a tulajdonságok vagy viszonyok adott osztályába, mert minden állítványoknak – tulajdonságnak vagy viszonyoknak – *egyszerre csak egy terjedelme van*.

Ebből az objektív körülményből adódóan, a formális logika alapkövetelménye az *ellentmondásmentesség*. Ha viszont a dialektikát nézzük, éppen az ellenkezőjét látjuk. A dialektika tartalmi összefüggéseket kutat, a dolgoknak mozgásukban és kölcsönhatásaikban megmutatkozó törvényszerűségeit akarja felfedni, a mozgás magva pedig – következésképpen a dialektikáé is – az *ellentmondás*. A formális logika kizárja, a dialektika feltételezi az ellentmondást. Csakhogy az egyik a *terjedelem* vonatkozásában

²⁶ Vö. Georg Klaus: *Bevezetés a formális logikába*. Bp. 1963, 159. o.

zárja ki azt, amit a másik a *tartalom* vonatkozásában feltételez. A formális logika kimondja, hogy egy állítványnak egyszerre több terjedelmet tulajdonítani annyi, mint meghamisítani a valóságot; a dialektikus logika kimondja, hogy egy dologtól gondolatilag megtagadni a rá jellemző ellentétes tulajdonságokat megintcsak annyi, mint meghamisítani a valóságot. Másképpen szólva, az *ellentmondásmentesség logikai törvénye és az ellentmondás dialektikus törvénye ugyanazt követeli*: hogy gondolkodásunkban szigorúan a valósághoz ragaszkodjunk, mindennek azt tulajdonítva, ami megilleti. Ha az állítványt csak egy terjedelem illeti meg, ne tulajdonítsunk neki kettőt, mert ellentmondásba kerülünk a logikával; ha valamely dolgot ellentmondó tulajdonságok illetnek meg, ne tulajdonítsunk neki ellentmondásmentességet, mert ellentmondásba kerülünk a valósággal. A formális logika a *gondolatok* egymáshoz való viszonyát szabályozza, a dialektikus logika a gondolatok és a *valóság* viszonyát; amaz formai, emez tartalmi feltétele az igazságnak, amelyet egyik sem ragadhat meg a másik nélkül, tekintettel arra, hogy az objektív terjedelmi és tartalmi összefüggések kölcsönösen feltételezik egymást.

Mivel a terjedelmi összefüggések ugyanolyan egyetemeseek, mint a tartalmiak, a formális logika törvényei és szabályai egyetemesen átfogják az egész gondolkodást, a valóságnak bármelyik területére irányuljon is: a logikai ellentmondásmentesség mindenütt követelmény, ahol a tudat igényt tart a tevékenység eredményes vezetésére. Ilyen értelemben a formális és a dialektikus logika egymás mellérendeltjei, egyiküknek a hatásköre sem szűkebb a másikénál. Minőségileg azonban a hatáskörök elválnak egymástól, és ezt éppúgy figyelembe kell venni, mint a két logikának a jelzett értelemben vett mennyiségi egyenértékűségét, egyetemességét. Hibás például az a nézet, amely arra hivatkozva, hogy a mikrovilágban nincsenek szabatosan elkülöníthető egyedi objektumok, a makrovilágra kívánja korlátozni az ellentmondásmentesség követelményét és általában a formális logikát; az utóbbinak a szempontjából ugyanis nem az a lényeges, hogy egy adott objektumnak *milyen* tulajdonságai vannak, hanem az, hogy *vannak* bizonyos tulajdonságai – akár olyanok, mint az „elmosódottság”, az „egyértelműen meg nem határozható minőség”. Hasonlóképpen téves volna úgy érvelni, hogy az „igaz” és a „hamis” fogalmával operáló kétértékű logika érvényességét korlátozza az igazság viszonylagossága, az igaz és a hamis közötti határ feltételes jellege; a formális logika ugyanis pontosan azt írja elő, hogy mindent annak mondjunk, ami, a viszonylagos igazságot tehát ne mondjuk abszolútnak. A gondolkodás ellentmondásmentessége a valóságos terjedelmi viszonyok objektív követelménye, amely független a megismerés menetétől, a tudat viszonylagos igazságokon át történő szubjektív előrehaladásától.

A két logika hatáskörének összetévesztése súlyos zavart okoz. A zavar rendszerint abból támad, hogy a formális logikát elméletileg és a gyakorlatban úgy kezelik, mintha tartalmi funkciót töltene be; mintha az ellentmondásmentesség nem a helyes gondolkodás formai követelménye volna, hanem maguknak a dolgoknak a tartalmi sajátossága. *A formális logikának ezt a jogtalan kiterjesztését nevezzük Hegel nyomán metafizikának.* A metafizikává ferdült formális logika a köznapi gondolkodás megszokott módszere – nem túl szerencsés módszer ugyan, de mindaddig, amíg a jelenségek felszínén, a közvetlenség szintjén mozgunk, nem jár különösebb bajjal. Baj csak akkor lesz belőle, ha a gondolkodás a törvények mélyebb szintjeire ereszkedik, ahol a dialektikus ellentmondás az úr. A tartalmi szerepre vállalkozó formális logika itt már tanácstalanná válik, és vélt kizárólagossága azt a látszatot kelti, hogy a dolgok lényege racionális eszközökkel megismerhetetlen,

az igazság fogalmi megközelítésére nincs mód. Nem meglepő, hogy a polgárság felívelő korszakának dialektikus kezdeményezései gyakran kapcsolódtak misztikus előzményekhez – Schelling dialektikája például Jacob Böhme ködös zsenialitásához –, amiképpen az is természetes, hogy a polgári hanyatlás korában a kiélezett ellentmondások és a megfejtésükre alkalmatlan formális logika összeütközése kiábrándult irracionálisba torkollik. Ide lyukad ki többek közt minden olyan próbálkozás, amely eredendő naivsággal vagy az antimarxizmus talaján kiművelt fölényes tudatlansággal a formális logikában keresi az igazság ismérveit, ügyet sem vetve arra a makacs tényre, hogy az igazság nem a gondolatok formai viszonya egymáshoz, hanem tartalmi viszonyuk a valósághoz. Formalista álláspontról az ideológusnak, ha következetes, tagadnia kell az igazság létezését – hasonlóan az egyszeri emberhez, aki meg akarta fejni a bikát, majd felépülése után leszűrte kudarcából azt a tanulságot, hogy tej nem létezik.

A formális és a dialektikus logika tartalmát és kapcsolatát az objektív feltételek két nagy csoportja határozza meg. Az első csoportot az *ontológiai*, a másodikat a *társadalmi* feltételek alkotják. Az előbbiek két alcsoportra oszlanak: *tartalmi* és *terjedelmi* feltételekre. A tartalmiak az anyag általános minőségi tulajdonságait és viszonyait foglalják magukba, és a dialektikus logikában tükröződnek; a terjedelmiek az anyag bizonyos objektív formai viszonyait foglalják magukba, és a formális logikában tükröződnek. Milyen formai viszonyokról van szó? Nem az anyagi dolgok belső szerkezeti formájáról, amely maga is tartalom, hanem a minőséggel szemben többé-kevésbé közömbös összefüggésekről, elsősorban és lényegileg az egyes, a különös és az általános közötti viszonyokról. Mindezek az ontológiai meghatározók azonban nem közvetlenül alakítják a logikát, hanem a társadalmi feltételeken, a valóság *anyagi és eszmei elsajátításának* tényezőin keresztül. Az anyagi elsajátítás tényezői a társadalmi *munkafolyamatot* és a termelés *anyagi viszonyait* ölelik fel, az eszmei tényezők a *tudat* élő és tárgyiasult alakjait (az utóbbiakhoz tartoznak az „objektív szellemen” kívül – amely a tudomány és a művészet alkotásait, valamint a társadalmi tudat politikai, erkölcsi, vallási és egyéb tartalmait foglalja magába – az intézményesült és nem-intézményesült eszmei *viszonyok* is). A munkafolyamatnak alkalmazkodnia kell az ontológiai feltételek mindkét alcsoportjához, célszerű irányítása tehát megköveteli az objektív tartalmi és formai, minőségi és terjedelmi összefüggéseknek legalább az elemi tapasztalat szintjén való, közvetlenül a gyakorlatba szövőődő ismeretét. Maga a megismerési folyamat, a dolgok tudati elsajátítása a tárgyi valósággal létesített gyakorlati kapcsolatok mérvétől és jellegétől függ. Általános menetét megszabja a munkaeszközök fejlődésbeli fokozatossága, amely lépésről lépésre szembesíti az embereket a dolgok tulajdonságaival: ezért halad a megismerés az egyszerűtől a bonyolult, az érzéki közvetlenségtől az egyre mélyülő lényegi szintek felé. Minthogy pedig a munka meghatározott tulajdonviszonyok keretében folyik, az ismeretek társadalmi és történelmi megalapozottságú világnézeti előfeltevésekbe ágyazódnak.

A megismerés útja, amely a nemtudástól a tudáshoz vezet, az *ismeretelmélet* tárgya. Milyen kapcsolatban van a filozófiának ez az ága a formális logikával?

Az ismeretelmélet a megismerés teljes folyamatát vizsgálja, beleértve az érzékelést is, a formális logika ellenben csak a fogalmi szinttel foglalkozik; az első az igazság megragadásának összes feltételeit kutatja, a második csupán a helyes gondolkodás formai feltételeit. Vajon a két tudomány tárgyának mennyiségi különbségéből jogos-e arra következtetni, hogy a formális logika az ismeretelmélet része? Igen is, nem is. Az ismeretelméletnek

mindenekelőtt azt kell tisztázni, hogy egyáltalán van-e igazság, ha pedig van, mi az és hogyan ismerhető meg; magyarul, tisztázni kell a tudat viszonyát a léthez, a tárgyi valósághoz. Az ismeretelmélet tehát *világnézeti, felépítmény jellegű* tudomány, amelynek elsőrendű meghatározói a tulajdonviszonyokhoz fűződő érdekek. A formális logika más természetű. Törvényei, szabályai és eljárásai nem a tulajdonviszonyokon keresztül, hanem a *munkafolyamat* közvetítésével tükrözik saját ontológiai alapjukat, mivel a gondolkodásnak a gyakorlati tevékenységhez szükséges formai helyességét szabályozzák, és a gondolatok tartalmával szemben közömbösek. A tartalmi közömbösség tekintetében a formális logika részint a matematikára hasonlít, amellyel tárgya révén van rokonságban, részint a nyelvre, amelynek „érzéki burkában” megjelenik: Hármuk közül egyik sem a felépítmény eleme: a formális logika, a matematika és a nyelv éppúgy kiszolgál különböző és ellentétes osztályokat, mint a termelőerők. Másrészt azonban mindegyiküknek megvan a maga sajátos filozófiai problematikája. Ami a formális logikáéit illeti, elég néhány fontosabb kérdésre utalni. Megegyeznek-e valamiképpen a logikai formák a valósággal? Ha tisztán gondolati képződmények, hogyan vonatkozathatók a tárgyi világra? Honnan származik „interszjektív” érvényességük? Van-e köztük a megismerés érzéki szintjéhez? Szolgálhatnak-e az igazság ismervéül? A formális logika nem nélkülözheti a választ ezekre a kérdésekre, de ő maga nem válaszolhat rájuk; illetve ha válaszol, átalakul ismeretelméletté. Gyökerei az ismeretelméletbe nyúlnak és hozzá tartoznak.

Az ismeretelmélet, ha tudományos, a tényeknek megfelelően ábrázolja az igazság megragadásának feltételeit, a megismerés törvényszerű útját az érzéki közvetlenségtől a fogalomig. Nem különbözik tehát a dialektikus logikától, amelyre éppen az a feladat hárul, hogy a valóság gondolati elsajátításának elmélete és módszere legyen. A megismerés törvényei azonban túlmutatnak az eszmei tevékenységen: ontológiai és társadalmi meghatározottságúak, a tudat és a lét viszonyának, valamint a tudat és a tárgy közötti, történelmileg fejlődő gyakorlati közvetítésnek a függvényei. A formális logika maga is ilyen meghatározottságú, következésképpen alá van vetve a dialektikus törvényeknek, és dialektikus elemzést igényel. Filozófiai problematikáját ezért csak a dialektikus logika oldhatja meg, amely alkalmatlan volna a megismerő tevékenység tudatos irányítására, ha nem tartalmazná „hivatalból” az általános ontológiai és társadalmi összefüggésekre vonatkozó ismereteket. A fogalmakkal való bánás matematikai jellegű törvényeit a formális logika tárgyalja, a fogalmak fejlődését és tartalmi változásait, a logikai formák genetikai kapcsolatait a dialektikus logika. Engels így ír erről egy ismert töredékében: „A dialektikus logika a régi, pusztán formális logikával ellentétben nem éri be azzal, hogy – mint amaz – a gondolkodás mozgásának formáit, azaz a különböző ítélet- és következtetésformákat felsorolja és egymás mellé állítsa. Ellenkezőleg, ezeket a formákat egymásból vezeti le, egymás alá rendeli, és nem egyszerűen egymás mellé rendezi, a magasabb formákat az alacsonyabbakból fejleszti ki.” Engels ezután összefoglalja az ítéletek hegeli osztályozását, majd rámutat arra, hogy az ítéletek fejlődése az egyeditől a különösön át az általánoshoz – az átmeneteknek az a sora, amelyet Hegel a gondolkodás önfejlődésének ábrázolt – megegyezik az ismereteknek a társadalmi gyakorlaton alapuló *történelmi* fejlődésével.²⁷ A történetiség elve ily módon a formális logika szerkezeti rendező elvének bizonyul.

²⁷ Vö. F. Engels: A természet dialektikája. *MEM* 20, Bp. 1974, 497–499. o.

A formális logika dialektikus szerkezetét olykor összetévesztik magával a dialektikus logikával. Az effajta értelmezésnek nincs joga sem Engelsre, sem Hegelre hivatkozni. Az idézett töredékben Engels a formális logika dialektikus belső kapcsolatairól beszél, de eszébe sem jut azt állítani, hogy a dialektikus logika egyetlen feladata ezeknek a kapcsolatoknak a taglalása volna. Ami pedig Hegelt illeti, ismeretes, hogyan építette fel logikáját, amelyen ő a dialektikus logikát értette. A hegeli logika három része a lét, a lényeg és a fogalom tana: az első rész a minőség, a mennyiség és a mérték kategóriáit tárgyalja, a második a lényeg, a jelenség és a valóság kategóriáit (egyebek között az okságot és a kölcsönhatást); csak a harmadik rész foglalkozik a hagyományos logikai formákkal, azután rátér a szervesetlen anyag (a mechanikai és a kémiai mozgásforma), az élet és végül a társadalom filozófiai kérdéseire. Hegel az objektív létkategóriák és fontos társadalmi jelenségek rendszerező elemzéséből bontja ki a dialektikus logikát, ebbe a keretbe ágyazza a három részre tagolt kilenc fejezet *egyikeként* a formális logika dialektikus szerkezetének kifejtését. És ez tökéletesen érthető: ha ugyanis a dialektikus logika egyszerűen a formális logika átfogalmazása vagy szerkezeti átvilágítása volna, ha nem terjedne ki a valóság általános összefüggéseire, akkor nem lehetne több, mint szerény illetékességű segédtudomány, a formális logika önelemzésének alárendelt eszköze.

Az alárendelt szerepkör azonban még feltevésnek is képtelenség. Gondoljunk csak el egy pillanatra, hogy a dialektikus logika kimerül a formális logika „dialektizálásában”, a fogalom, az ítélet és a következtetés dialektikus elméletének megalkotásában. Mi a rendeltetése az ilyen elméletnek? Nyilván az, hogy megmagyarázza az „igaz” és a „hamis” fogalmát – a két alapfogalmat, amelyet a formális logika „adottnak” vesz és előfeltételez –, valamint a logikai formák kapcsolatát a valósággal és egymással, tehát választ adjon a formális logika *filozófiai* problematikájára, amely természetesen csak egy *általános világnézet* keretében tárgyalható. A formális logika dialektikus kifejtése nem más, mint a dialektikus világnézetnek, a dialektika általános elméletének alkalmazása egy különös területre, a gondolkodási formákéra. Alkalmazása során az elmélet módszerként, a gondolkodás vezérfonalaként működik. De mi egyebet neveznénk logikának, ha nem azt a tudományt, amely a gondolkodást saját felismert törvényei szerint célszerűen vezeti? A dialektikus *módszert* szörszálhasogatás volna megkülönböztetni a dialektikus *logikától*, hacsak nem abban az értelemben, hogy a módszer a logikai elmélet gyakorlata; bármely másfajta megkülönböztetés elvitatná a logikától a gondolkodás célszerű irányításának funkcióját, és általában az elmélettől azt a képességet, hogy a tevékenység vezérfonalává legyen. Ha viszont elismerjük, hogy a logikai elmélet módszer is, akkor a dialektikus logikát mint a gondolkodás egyetemes, *minden* tárgyra érvényes módszerét nem korlátozhatjuk *egyetlen* tárgynak, a formális logikának a kifejtésére – már csak azért sem, mert világnézeti összefüggéseivel ez a kifejtés maga is messze túlmutat a formális logikán.

Hegel nagyon tanulságos megállapításokat tesz a logikai formákról és műveletekről. Úgy véli, hogy a fogalom objektív természetű, „nem mi alkotjuk”; az ítéletben nem az Én tulajdonít állítmányt egy alanynak, hanem „*valamennyi dolog ítélet*”, amennyiben „általánosság és egyediség különbözik bennük, de egyúttal azonos”; továbbá, „minden dolog *következtetés*, általános, amely a különösség által az egyediséggel van összekapcsolva”.²⁸

²⁸ Vö. G. W. F. Hegel: *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai*. Első rész. A logika. 163. §, 2. Függelék; 167. §. Jelzett kiad., 254., 259.; G. W. F. Hegel: *A logika tudománya*. Második rész. Jelzett kiad., 272. o.

Hegel, bár misztifikálja a logikai formákat, Kanttal ellentétben mindig objektív képződményeknek tekinti őket, és objektivitásuk összefüggésbe hozza dialektikus szerkezetükkel. Felfogása szerint a fogalom, az ítélet és a következtetés egyaránt az általánosság és az egyediség közvetített ellentéteinek egysége, ezek a meghatározottságok pedig az emberi tudattól független tárgyiaságot jellemzik. Maga az „általános” nem tévesztendő össze a „közössel”, az azonos tulajdonságok összegével – figyelmeztet Hegel, példaképpen arra a rousseau-i tételre hivatkozva, hogy az állami törvényeknek az általános akaratból (*volonté générale*) kell fakadniok, de nem kell feltétlenül kifejezniök *mindenkinek* az akaratát (*volonté de tous*). „Az általános a maga igaz és átfogó jelentésében egyébként is olyan gondolat, amelyről azt kell mondani, hogy évezredekbe telt, amíg az emberek tudatába lépett.”²⁹

A formális logika objektivitása, ellentmondásos belső egysége és összefüggése a történelmi fejlődéssel – nagyjából így vázolhatjuk a hagyományos logikai formák és műveletek hegeli elemzésének eredményeit. Ezeket az eredményeket és a hozzájuk vezető dialektikus módszert Hegel élesen elhatárolta a formális logika matematizálására irányuló törekvésektől. Az volt a meggyőző ötlete, hogy az általános, a különös és az egyedi viszonyát matematikai módon jelölni lehetetlen, mert vonatkozásaik lényegileg különböznek a mennyiségiéktől: az utóbbiak „külsőlegesen egymással szemben”, és „meghatározásuk szilárd”, az általános viszont azonosul a fogalomban saját ellentétével, a különössel és az egyedivel. Dialektikus felépítése révén a fogalom „élő mozgás”, „nem olyan holt, mint a számok és a vonalak”; minden meghatározottsága „közvetlenül belső a másokban is, ami számok és vonalak esetében ellentmondás volna”. A fogalom matematikai tárgyalására főként az általános, a különös és az egyedi állítólagos matematikai viszonya csábított – mondja Hegel –, mivel a különös tágabb az egyedinel, az általános a különösnél. „De teljesen félreismerik a természetét . . . ha az általánosnak *tágabb körét* úgy veszik, mintha *több*, azaz nagyobb *kvantum* volna a különösnél és az egyedinel.” Lehetősége ugyan a mennyiségnek, ám „éppúgy a *minőségnek* is”, hiszen minőségileg különböző meghatározásokat egyesít. A fogalom az összes meghatározások totalitása; „teljesen helytelen tehát az ilyen belső totalitás megfogalmazására szám- és térvizonyokat alkalmazni, amelyekben minden meghatározás szétesik . . . Hiábavaló dolog, ha a fogalmat téridomokkal és algebrai jelekkel akarják a *külső szemlélet* és egy *fogalom nélkül, mechanikus tárgyalásmód*, egy *kalkulus* céljából megrögzíteni.” Ugyanilyen határozottan ítéli el Hegel a matematikai eljárásoknak a következtetésre való alkalmazását is, amellyel annak idején Leibniz kísérletezett.³⁰

Noha a formális logika fejlődése alaposan rácafoltt ezekre a hegeli nézetekre, a „racionális mag” mégsem hiányzik belőlük. *Ami a formális logikában matematizálható, az szaktudomány, nem filozófia, ami ellenben filozófia benne, az nem matematizálható, mert a dialektikus logikába tartozik, amelyet tartalmi jellegénél fogva nem lehet formalizálni.* Hegel a formális logika *filozófiáját* adja elő, mégpedig a dialektikus logika – az ismeretelmélet – ontológiai vonatkozásokkal átszőtt részeként, és ezt a tárgykört teljes joggal vonja ki a matematika illetékessége alól.

²⁹ G. W. F. Hegel: *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai*. Első rész. A logika. 163. § 1. Függelék. Jelzett kiad., 253., 254. o.

³⁰ Vö. G. W. F. Hegel: *A logika tudománya*. Második rész. Jelzett kiad., 224–225., 287. o.

De hová is kell sorolnunk tulajdonképpen a formális logika filozófiai problematikáját: magához a logikához vagy a filozófiához? Az „igaz” és a „hamis” értelmezése, a logikai formák és a valóság viszonya kétségtől filozófiai kérdés. Másrészt ahhoz sem fér kétség, hogy egy tudomány alapfogalmainak és alaptörvényeinek, belső összefüggéseinek és alkalmazhatósági határainak tisztázása nem olyasvalami, ami kívül esnék ennek a tudománynak a területén. A logikai ellentmondás kategóriáját például nyilvánvalóan a formális logikának kell kifejtenie. Ehhez azonban szükség van a logikai és a dialektikus ellentmondás szabatos szétválasztására, különben a metafizika elkerülhetetlen; és a szétválasztás már filozófiai feladat. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a formális logika *magába foglalja* saját filozófiai problémakörét, és nem-világnézeti, nem a felépítményhez tartozó szaktudomány létére *keresztelkedik* a filozófia világnézeti tudományával, ami másképpen szólva annyit jelent, hogy a filozófia *részben* magába foglalja a formális logikát. Tegyük hozzá: a két tudomány keresztelkedése nem úgy értendő, hogy a formális logikának van egy szaktudományos és egy filozófiai része, mert a filozófiai problémakör a logika minden részletében jelen van.

A formális és a dialektikus logika viszonyát ezek után a következőkben foglalhatjuk össze.

A logika a gondolkodás törvényeinek tudománya, a valóság fogalmi elsajátításának elmélete és módszere. A fogalmi elsajátítás a gyakorlat alárendeltségében működik. A gyakorlat kettős követelményt támaszt vele szemben: tartalmilag az igazság, formailag a helyesség, az ellentmondásmentesség követelményét. A felszínen úgy látszik, mintha a forma helyzete előnyösebb volna a tartaloménál, mert ellentmondásmentesség lehetséges tartalmi igazság nélkül, de a fordítottja nem lehetséges. Ennek a megállapításnak az első fele azonban nem egészen helytálló, jobban mondva, minél átfogóbb gondolatrendszerekről van szó, annál kevésbé az. A filozófia története a kezdetektől mind a mai napig azt bizonyítja, hogy ha egy gondolatrendszer valamilyen lényeges pontban ellentmond a valóságnak, akkor előbb-utóbb feltétlenül logikai ellentmondásba keveredik önmagával, és belső egységének hiánya újabb filozófiák indítékává lesz, mihelyt a hiányra a történelmi és társadalmi körülmények fényt derítenek. Nagyobb történelmi távlatból nézve, a tartalmi igazság és a formai helyesség kölcsönösen feltételezi egymást, jöllehet rövidebb távon és részleges, rendszerezetlen kijelentések esetén a kölcsönösség nem áll fenn. Ugyanezt mondhatjuk a tartalmi igazság és a formai helyesség tudományairól, a dialektikus és a formális logikáról is. Formális logika nélkül nincs értelmes gondolkodás, tehát dialektikus logika sincsen; dialektikus logika nélkül pedig a gondolkodás előbb-utóbb értelmetlenné válik, és ezt a veszélyt annál nehezebb elhárítani, minél általánosabb szintézisre törekszik. Mindkét logika *egyformán* szükséges az értelmes gondolkodáshoz, bár a dialektikus logika szükségletét történelmileg összehasonlíthatatlanul nehezebb felismerni.³¹

A dialektikus és a formális logika tehát egyaránt módszerként vezeti a gondolkodást, bármire irányuljon is ez. Ilyen értelemben neveztük a két logikát *egyetemesnek és azonos terjedelműnek, mennyiségileg egyenértékűnek*. Terjedelmi azonosságuk azt jelenti, hogy

³¹ Mivel formális logika nélkül nincs értelmes gondolkodás, szinte humorosnak látszik, ha e tudomány értékének megerősítése vagy cáfolata végett arról vitáznak, hogy ad-e a formális logika új ismereteket.

az egész gondolkodásra érvényesek, mivel tárgyi meghatározóik, a valóság tartalmi és formai-extenzionális összefüggései, egyenlőképpen kötelezik a gondolkodást működésének valamennyi területén, és a tartalmi oldal éppoly kevésbé lehet „nagyobb” vagy „kisebb” a formainál, mint egy papírlap egyik oldala a másiknál. Mindkét logika *ugyanazt* irányítja, innen a mennyiségi egyenértékűségük. De *más-más módon* irányítják ugyanazt, más a feladatuk, és ez már mélyreható különbségeket idéz elő közöttük. A formai helyesség tudatos érvényesítéséhez elég a logikai formáknak és műveleteknek, a fogalmi gondolkodás belső törvényeinek ismerete, a tartalmi igazságra törekvő megismerés tudatos vezetéséhez ellenben a lét és a tudat minőségileg hiánytalan, filozófiai szintű elmélete szükséges. Logikai ellentmondások nélkül ezt a szükségletet csak a dialektika elégítheti ki, amely tudományos alakjában nem egyéb, mint az *anyag egyetemes szerkezeti és mozgástörvényeinek, továbbá az alapvető mozgásformák – elsősorban a társadalom és a gondolkodás – általános törvényeinek elmélete*, következésképpen az igazság megragadásának egyetemes módszere. A dialektika *elméletének* tárgya és tartalma tehát mennyiségileg is, minőségileg is eltér a formális logikáétól, habár a két logika *irányító tevékenységének* tárgya ugyanaz; módszerként mind a kettő a gondolkodást teszi tárgyává, de elméletként az egyik a világegészt, a másik csupán a logikai formákat. E tekintetben megszűnik már közöttük a mellérendeltség, és a formális logika alárendelődik a dialektikus – tartalmi – logikának, ahogy a filozófia történetében mindvégig alárendelődött az értelmezését meghatározó világnézeti előfeltevéseknek.